

СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР СЛОБОЖАНЩИНИ У XVII ст. ФОРМУВАННЯ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ

Походження назви та межі регіону. Історія прикордоння є одним із найактуальніших і найзатребуваніших зрізів історичної науки. У сучасних умовах певною мірою так звані фронтірні студії набули політичного контексту, що загострює питання історичних належностей та діалогів, а подекуди і полілогів культур. Українські прикордонні історико-культурні регіони (Галичина, Закарпаття, Донбас, Поділля) залишаються дуже важливими для студіювання, а дослідження їх взаємодії з іншими історичними частинами України здатне прояснити чимало суперечливих питань загальної української історії, що зі свого боку також є вислідом викликів мультифронтиру¹.

З такого контексту важливою прикордонною локацією є Слобідська Україна — історико-культурний регіон, що виник у другій половині XVII ст. унаслідок переселення українців на простори між середньою течією рік від «Сейму до Дону», територія існування слобідських полків, козацьких автономних утворень до 1764 р. На сьогодні це більша частина Харківської області (Богодухівський, Харківський, Чугуївський, Ізюмський, Куп'янський райони), значна частина Сумської (Охтирський та Сумський райони), Луганської (Сватівський, Старобільський райони), невелика частина Донецької (у межах

¹ Волощук М., Громенко С. та ін. *Мультифронтир. Нова схема української історії*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-pova-skhemu-ukrayinskoji-istoriyi/>; 3 останніх праць див.: Kravchenko V. *Kharkov / Kharkiv. A Borderland Capital*. New York; Oxford, 2023; Маслійчук В. *У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII—IX ст.* Харків, 2021; Потапенко С. «Замість себе вірю в суді бути...». *Адвокати Слобожанщини XVIII століття*. Київ, 2021; Склокін В. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст. Просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне сунітельство*. Львів, 2019.

Краматорського району) областей України, а також кілька районів Курської (Суджа) та Білгородської (Рокитне, Грайворон, Борисівка, Короча, Бирюч в Красноармійському районі), великий простір Воронежської (Острогозьк, Богу-чар, Калач, Кантемирівка) областей Росії.

Назва «Слобідська Україна» доволі пізня. Уперше термін «слободские города» з'являється в документації під час повстання гетьмана Івана Брюховецького 1668 р., до якого долучилася і частина населення слобід². Загалом цей регіон називали по-різному: слободи, Україна, у московській документації «черкаские слободы» (полки), «украинные города» тощо. Термін же «слобідські полки», який позначував військово-адміністративні одиниці на базі оселених слобід, починає широко використовуватися на початку XVIII ст. і остаточно утверджується під час великого перепису 1732 р. Після скасування слобідських полків основний територіальний масив регіону увійшов до Слобідсько-Української губернії (1765—1780), пізніше — Харківського намісництва, з 1797 р. Слобідсько-Українську губернію було відновлено. Імперська уніфікація скасувала цю назву 1835 р., хоча її вже було символізовано романтиками і неформально використовувано надалі. Ця історична назва регіону заново була легітимізована Д. Багалієм у відомій книзі «Історія Слобідської України» 1918 р. Тим самим підкреслювалася й національна сутність цього краю, заселеного переважно українцями.

Етимологія слова очевидна: «слобода» походить від видозміненого «свобода», відповідно йдеться про поселення чи частину поселення, осаджене на певній території, звільненій від повинностей і податків. Щоб привабити переселенців у певні місцевості для оселення і освоєння простору, їм надавали свободу та пільговий режим на певний час. Термін «Слобожанщина» — штучний і, очевидно, був запроваджений поетом-романтиком Яковом Щоголевім, що назвав так свою поетичну збірку 1898 р.

Нині територію Слобожанщини можна окреслити швидше в історичних або етнокультурних категоріях, ніж говорити про певні адміністративні маркери. Себто межі цього регіону визначаються дуже приблизно і радше в історичних термінах, які, звичайно, не відображають усього процесу формування Слобожанщини, тим більше, що рух населення в її межах тривав і у XVIII ст., а демографічні зміни характерні і для XIX та XX ст.

1647 р., після тривалих конфліктів та перемов, кордон Слобожанщини було окреслено і описано, щоправда, доволі номінально. У пізніші часи той кордон названо «малоросійським»; він містив географічну складову, тобто проходив понад річками і природними перепонами: ярками, старими городищами, шляхами (висотами на вододілі Дніпра та Дону). Його маркерами стали горішня течія Терну (права притока р. Сула) — частина р. Сула до впадіння р. Недригайлівка — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобрик — р. Грунь Ташанська — Скельні гори (Скелька) — р. Котельва — Колонтаєва гать на р. Мерла — Муравський шлях (частина південного відрізка р. Коломак і

² Загоровский В.П. *Изюмская черта*. Воронеж, 1980. С. 14.

р. Орчик)³. На сьогодні це частина Сумської, невеликі території Полтавської та Харківської областей України.

Досить істотну проблему, пов'язану з багатьма конфліктами другої половини XVII ст., становить визначення межі на схід від прикордонного міста Путивль з колонізованим надалі простором. Мабуть, ця межа певною мірою проходила в районі приток р. Сейм (р. Вир) і була своєрідною конфліктною зоною між козаками та путивльськими служилими людьми. Однак колонізаційні процеси призвели до того, що самі населені пункти неподалік Путивля залюднювалися українськими переселенцями або ті ж служили чи місцеве духовенство засновували поселення незрідка на старих городищах, наповнюючи їх українцями (яскравий приклад — велике поселення Буринь, засноване як село путивльської Миколаївської церкви). Слід визнати, що і цей кордон був доволі рухливим і в подальшому зазнавав певних змін у своїй конфігурації. Йдеться насамперед про частково західну і центральну частини Білгородської лінії — системи укріплень, спорудженої протягом 1640—1650-х років і завершеної 1658 р.

Тут слід зробити низку застережень: майже усі міста вздовж цієї лінії разом з околицями (Вольний (село Вільне, Великописарівський район, Сумська область), Хотмизьк, Карпов, Болховець, Білгород (нині — Белгород), Нижегольськ, Короча, Яблонов, Новий Оскол, Верхньососенськ, Усерда, Ольшанськ⁴), за винятком Охтирки і Острогозька, переважно були заселені російським служилим людом, який не підпорядковувався українській владі. Українських поселенців було небагато. Підпорядковані слобідським полковникам, вони оселялися інколи на північ від цих укріплень. Власне, влада острогозького полковника в другій половині XVII ст. поширювалася на «черкас» (як тоді називали українців) сіл Яндовища й Перлівки, Воронежа, Землянська, Лівн (міста поза лінією на північ, у «запіллі»), міст по лінії Корочі, Усерда, Урива, Ольшанська, Коротояка, Нового Осколу. Ці опорні пункти позначали величезний простір, на якому, за підрахунками В. Вазинського, українські переселенці наприкінці XVII ст. становили лише 12 % загальної кількості населення⁵.

На початку XVIII ст. межі полку і сотенні міста змінюються, за сприяння уряду починається переселення українців з вищеназваних міст на південь від Острогозька, тож якщо в другій половині XVII ст. Острогозьк був чи не найпівденнішим містом у полку, то в середині наступного століття він зміщується далеко на північ. Такі «географічні» зміни вплинули і на етнічний склад населення Острогозької провінції — наприкінці XVIII ст. частка в ньому українців становила понад 80 %⁶. Складнішою була ситуація із західною та східною частинами

³ Докладніше див.: Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького*. Київ, 1932. С. 35—38.

⁴ Див.: Загоровский В. *Белгородская черта*. Воронеж, 1968.

⁵ Вазинский В. *Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (на материалах южных уездов России)*. Воронеж, 1974. С. 57.

⁶ Кабузан В. *Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав*. Москва, 1990. С. 212.

цього простору. Західна лінія проходила через Суджу та Глушкове до околиць Путивля, а на сході встановити її важко. Українська людність колонізувала тут обшири разом з російським населенням, часто займаючи запустілі фортеці чи будуючи нові, оселяючись поруч. 1660 р. з'явився проєкт щодо створення «черкаського» українського козацького полку у Воронежі (нині — обласний центр Російської Федерації), оскільки поруч знаходилося населене українськими переселенцями село Яндовище, а ще північно-західніше — Землянськ⁷. Унаслідок низки реформ українське населення, що жило на північ від Острогозька, упродовж 1702—1724 рр. переводили на південь, до берегів річок Айдару, Білої, Чорної Калитви, Богучару. Отже, в Землянську чи Старому Осколі українців майже зовсім не залишилося.

Так само з оборонними лініями та історичним розмежуванням пов'язана і південна межа. Її відтинок від Коломаку та Орчику відомий ще як «малоросійський кордон». Ця межа проходить за 15—20 км, а подекуди й менше, на північ від частини фортець Української лінії, спорудженої на початку 30-х років XVIII ст. Створювалися нові фортеці неподалік меж слобідських полків: це Більовська (теперішній Красноград), Іоанівська (с. Покровське (Жовтневе), Красноградський район), Орловська (Дев'ята) (с. Дячківка), св. Параскеви (Парасковія, кол. Нововодолазький район), Єфремівська (Єфремівка), Олексіївська (поблизу теперішнього Первомайська), Михайлівська (Михайлівка, кол. Первомайський район), Слобідська (Павлівка Друга, Лозівський район), Тамбовська (Мар'ївка, кол. Барвінківський район), Петрівська (Петрівське, кол. Балаклійський район). Сьогодні всі вони входять до складу Харківської області. Новозведені фортеці заселялися ландміліцією (одnodворцями), росіянами, переведеними з південного прикордоння, часто з-під Курська та Воронежа. На схід від цієї лінії розмежування з Вольностями Війська Запорозького відбулося після 1734 р. південніше Ізюма.

З південно-східною межею визначитися надзвичайно складно. Передусім вона окреслюється Торськими соляними варницями (Тор, Бахмут), також частиною сучасної Донецької області понад річкою Торець (Слов'янськ, Бахмут, Краматорськ). На початку XVIII ст. щодо цих місцевостей виник досить гострий конфлікт між Ізюмським слобідським полком та донським козацтвом. Спроби царського уряду залагодити його на користь ізюмців призвели до відомого повстання Кіндрата Булавіна. Придушення цього повстання спровокувало значні колонізаційні ініціативи ізюмців по р. Красна та р. Жеребець поблизу Сватового і Кремінної. Водночас ця колонізаційна хвиля зустрілася з переселенням по р. Біла Острогозького полку (майбутній Старобільський повіт)⁸.

⁷ Брезгунова В. *Переселение черкас в Воронежский край и их служба в России в XVII веке*: дис. ... канд. ист. наук. Воронеж, 2019. С. 94—105.

⁸ Почасти це питання розглядається в праці: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків, друга половина XVII — перша третина XVIII ст.* Харків, 2009. С. 158—160.

У південній частині східного кордону українські переселенці натрапили на зону освоєння Всевеликого війська Донського, утім, останнє охоче прийняло їх. Як засвідчує великий перепис «черкас в Войске Донском» 1763—1764 рр., таких на той час на землі донців проживало понад 20 тис. осіб⁹. Однак східна межа визначалася, напевно, поселеннями Острогозького полку, на сьогодні це південна частина Воронежської області по лінії містечок Богучар — Калач — Острогозьк.

Зустріч колонізаційних потоків, крім оселень понад лініями, мала наслідком утворення низки російських прикордонних анклавів у межах слобідських полків. Це не лише залишки оселень понад Білгородською лінією (окремі російські села колишніх Великописарівського району Сумської області, Золочівського, Дергачівського, Харківського та Вовчанського районів Харківської області). Це також досить великі поселення Недригайлів (у Сумській області), Чугуїв та Верхній Салтів з околицями (у Харківській області), залюднені в 40—60-х роках XVII ст. Однак до місцевих особливостей цих територій не слід ставитись однозначно. Населення змішувалося і асимілювалося, дуже відчутними були взаємовпливи, відбувалися так звані русифікація й українізація у межах окремих місцевостей. Прикметно, наприклад, що з боку етнічних росіян незрідка спостерігалось досить зверхнє ставлення до українських переселенців, проте і останні відплачували заїжджим росіянам тим самим¹⁰.

На південь від Білгородської лінії на значному просторі практикувалася так звана монастирсько-поміщицька «колонізація», коли російські поміщики чи церковні інституції заселяли українськими селянами свої землі. Наприклад, князі Михайло і Дмитро Голиціни мали свої маєтності в селах Юнаківка та Велика Писарівка (нині — Сумська область), князі Юсупови — в селі Рокитне, Борис Шереметев володів великим селом Борисівка, а вотчиною білгородських єпископів було велике село Грайворон з околицями (нині усі три населені пункти — в Білгородській області Росії).

Територія Слобідської України, яка за площею дорівнює середній європейській державі, мала доволі строкатий географічний ландшафт. Ця природно-географічна специфіка не лише визначала межі регіону, а до певної міри коригувала й маршрути колонізації. Наприклад, Донецька височина обмежила рух українських переселенців на південь, а річка Дон — на схід¹¹. До того ж територія Слобожанщини «помережена» давніми торгово-економічними шляхами, які традиційно визначали напрями татарських набігів. Основний такий шлях — Муравський — пролягав Слобожанщиною від річки Орчик на північ, за вододілом Дніпра і Дону. Цей шлях поділяв її на дві частини: західну (вододіл Дніпра), де постали Сумський і Охтирський полки, і східну (вододіл Дону) — зону впливів Харківського, Ізюмського та Острогозького полків. Практично паралельно Муравському про-

⁹ Перепис черкасам в Войске Донском 1763—1764 гг. *Матеріали по истории и генеалогии козачества*. Волгоград, 2016. Вып. 8. Ч. 1—2.

¹⁰ Репин И. *Далекое близкое*. Москва, 1949. С. 24.

¹¹ Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини...* С. 21.

лягають Ізюмський (понад річкою Оскіл) та Кальміуський (вододіл Сіверського Дінця і Дону) шляхи, що радше відігравали місцеву, а не межову роль.

Початки Слобідської України. До середини XVI ст. територія, на якій виникли слобідські полки, була «Диким Полем», чи радше, зоною взаємодій між Кримським ханатом, прикордонням Великого князівства Литовського та Московської держави — без чітко вираженої державної належності, однак, певно, зі значним впливом тюркського елемента, про що свідчать збережені географічні назви (Азак, Охтирка, Харків, Чугуїв, Берека, Балаклія, Ізюм, Айдар тощо). Осілий елемент змінив простір після тривалої взаємодії з кочовим, унаслідок чого постали змішані спільноти. Саме на цьому просторі, висловлюючись метафорично, розквітнув феномен козацтва, постали сезонні промисли (рибальство, пасічництво, випас худоби, гуральництво). Просування шляхами приховувало небезпеки розбійницьких нападів.

Важлива деталь: процес переселення на схід мешканців українських земель не мав винятково спонтанного характеру, спричиненого спустошливими війнами чи соціальними зрушеннями, релігійним протистоянням. Він став продовженням залюднення Південного Правобережжя (основного козацького регіону) з кінця XVI ст., лівобережних осадницьких ініціатив, що вилилися в заснування Полтави, Миргорода, Лубнів, Гадяча у першій третині XVII ст.¹² Війни та Руїна були істотним каталізатором, але не основним чинником.

Заняття уходництвом та сезонне перебування тут мешканців прикордоння Речі Посполитої вступали у певний конфлікт з московською «колонізацією» цих просторів, що мала під собою політичний ґрунт і містила вагому складову закріплення південних рубежів за Московією. Якщо 1527 р. лінія південних фортець Московської держави зосереджувалася поблизу річки Ока, то після захоплення Казані 1552 р., коли Московська держава зважила на південне прикордоння і почала поступальний рух на цьому напрямі, вона перемістилася далеко на південь, до річки Бистра Сосна. Упродовж кількох десятиліть «кордон» посунувся на 300—400 км, охопивши значну лісову зону і вийшовши у лісостеп. Характер «колонізації» не був однорідним, поруч із зосередженням державних ініціатив можна спостерігати виникнення «вотчинних» міст, створених великими державцями, подібно до прикордоння Великого князівства Литовського (Речі Посполитої). Невдачі у Лівонській війні значно обмежили цю наступальну тактику. З 1571 р. у Московській державі постала сторожова станична служба переважно з Путивля, і з'явився план спорудження укріплених фортець аж до Дінця. Однак політика щодо його реалізації не відзначалася послідовністю, а того ж таки 1571 р. хан Девлет-Гірей спалив Москву¹³.

¹² Один із кращих аналізів див. у праці: Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648)*. Київ, 2006. С. 246—340 (розд. 6. Колонізація).

¹³ Про зміну зовнішньополітичних прерогатив і залюднення російського Чорнозем'я див.: Загоровский В. *История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI ст.* Воронеж, 1991. С. 5—9.

Найбільші успіхи в осадженні нових міст припадають на час після смерті Івана Грозного 1585 р., а саме: на роки царювання Федора Івановича та Бориса Годунова, коли просування на південь стало прерогативою державних ініціатив, що значно зменшило татарську небезпеку і залюднило великі простори центральної чорноземної частини. Однак більшість із великих амбіцій 1586—1602 рр. не було реалізовано, прикладом чого може слугувати історія міста Царевборисова. Царевборисів (Царево-Борисів) — містечко неподалік впадіння р. Оскіл у Сіверський Дінець (поблизу нинішнього села Оскіл Ізюмського району Харківської області). На сьогодні історію його більш-менш ретельно відтворено. Побудова фортеці у цій місцевості була частиною дуже амбітного плану щодо встановлення контролю над «Подем», задуманого 1592 р., яким передбачалося створення кількох потужних фортифікаційних центрів на р. Оскіл. Царевборисів мав стати найпівденнішою фортецею Московської держави, для спорудження якої було докладено великих зусиль. Будівництво Царевборисівської фортеці розпочато 1599 р., а 1601 р. гарнізон її налічував уже 4222 особи (дуже потужна сила на прикордонні). Однак унаслідок подій Смути, набігів татар та українських козаків фортеця Царевборисів 1612 р. припинила своє існування (залишки гарнізону перебравися північніше, до Валуйок)¹⁴.

Власне, під час Смути прикордоння, за винятком кількох міст, було сплюндроване і запусіло. Нову увагу південному напрямку почали приділяти після Смоленської війни — чергової невдачі на західних рубежах.

Просування Московії на південь за допомогою будівництва так званих засічних укріплених ліній призводило не лише до постійних конфліктів з Кримом чи навіть з прикордонними адміністраціями Речі Посполитої і козацькими спільнотами Запорожжя та Дону, а й — через брак служилої людності — до залучення на службу у фортецях по «черті» і за «чертою» українського козацтва. Так, у південних фортецях Московської держави — Тулі, Кромах, а пізніше в Корочі, Усерді, Воронежі — виникли цілі українські колонії, яким дозволялося мати власне управління і надавалися широкі повноваження. До певної міри на зразок цих підрозділів формувалися пізніше і слобідські полки.

Українські громади на контрольованому Московською державою півдні вже у першій половині XVII ст. мали широку внутрішню автономію, що ґрунтувалася на козацьких звичаях, на «черкаскої обькности» — системі «прав і вольностей», некодифікованих правових норм і неписаних етичних правил внутрішнього життя українців, що регламентували управлінську систему, соціальні відносини, суд, землеволодіння тощо. Однією з основних рис цієї «обькности»

¹⁴ Солоджин Я. К ранней истории Оскола и Царева-Борисова. *Н.И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России*. Тула, 2002. С. 97—104; Його ж. К первоначальной истории Царева-Борисова. *Белгородский ист.-археол. сборник*. Белгород, 2001. Вып. 1. С. 31—33; Фоминов А. Нерешенные вопросы истории «польских» городов Московского государства: Основание Валоек и гибель Царева-Борисова. *Феодальная Россия*. Москва, 2013. Вып. 16. С. 202—230.

українців було виборне управління за старими козацькими традиціями. Не можна стверджувати, що зіткнення двох світів — «української» здобичницької вольниці, міцно пов'язаної з демократією річпосполитських цінностей, та «російського» з потужним елементом сваволі місцевого управління та авторитарними тенденціями централізованої держави — було доволі мирним. Навпаки, існування українських громад було насичене численними суперечками як з російською адміністрацією, так і внутрішнього характеру.

Вирішальним для простору стала побудова системи укріплень чергової «засічної межі» — Білгородської лінії. Йдеться про укріплення і фортеці, споруджені московським урядом упродовж 30—50-х років XVII ст. від Охтирки (Вольного) аж до річки Челнова (лівої притоки р. Цна Волзького басейну, нині — Тамбовська область РФ). Лише незначна південно-західна частина укріплень знаходиться дотепер на території України. В історії української колонізації Білгородська лінія відіграла засадничу роль, почасти обмеживши переселенський рух і подекуди виступаючи як засіб стримування та контролю.

Значним викликом для цього простору стали козацькі повстання 1630-х років та їх поразка, обмеження прав козаків і заборона ходити в походи. Поразки великих козацьких повстань спричиняли переселення на «поле», незрідка під контроль Московської держави. Були й інші складники цього процесу — здобуття «козацького хліба», грабунки на прикордонні, зокрема, цими промислами займалися такі яскраві особистості, як Іван Богун та Мартин Пушкар, які пізніше уславили себе в битвах революційної доби¹⁵. З переселенськими проблемами пов'язана і початкова біографія Івана Сірка. Є цілком вагомі підстави асоціювати його з отаманом української громади прикордонного пункту Білгородської лінії Усерда, що 1644 р., після конфлікту з місцевою московською адміністрацією, покинув місто і вирушив до Азова, а потім, певно, до Полтави¹⁶.

Унаслідок активізації переселенського руху на схід, спричиненої поразкою козацького виступу 1637—1638 рр., поблизу Воронежа на р. Дон виникло укріплення Костенки (нині Хохольського р-ну Воронежської обл.) — українська козацька колонія зі своїм священником, однак 1641 р. значна частина переселенців вирушила назад «в Литву» і була перейнята московськими служилими поблизу р. Калитва¹⁷. Проте показовішою виявиться чугуївська невдача — спроба оселити українських переселенців на чолі з гетьманом Яковом Острянином на Чугуївському городищі значно південніше від Білгорода, на р. Сіверський Дінець. Попри те, що цю невдачу акцію добре висвітлено в історіографії, навколо неї все ще залишається чимало загадок. Значна частина козаків, утікачів з родинами з-під Полтави та Миргорода, отримали дозвіл оселитися в Чугуєві, туди ж було

¹⁵ Флоря Б. Молоді роки Івана Богуня. *Україна в минулому*: Збірник статей. Львів; Київ, 1992. Вип. 2. С. 70—77.

¹⁶ Маслійчук В. Нові дані до біографії Івана Сірка. *Дніпропетр. іст.-археогр. збірник*. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 516—520.

¹⁷ Брезгунова В. *Переселение черкас...* С. 215—216.

надіслано і московську залогу з воєводою Петром Щетиніним. Однак надовго українці там не затрималися. Через конфлікти з московською адміністрацією та внутрішні суперечки переселенці 1641 р. вбили Остряницю, спалили місто і вирушили на заклики про реабілітацію від Станіслава Конєцпольського назад, на Полтавщину¹⁸. Принаймні у Полтаві навіть за переписом 1654 р. були чугуївські сотні. Напевно, цей непостійний контингент і був призвідцем початків так званої Руїни і переселення на Слобожанщину.

Великі переселення другої половини XVII ст. Революція, що почалась у середині XVII ст., спричинила переселення українців за «литовський кордон». Причин такого переселення було чимало: втеча від злигоднів війни, пошуки економічного зиску, незгода з політикою Богдана Хмельницького тощо. Перші переселенці осідали переважно біля прикордонного Путивля, а далі московська влада вирішувала, куди їх перенаправляти. Прикладом такої політики є розміщення великого військового підрозділу на чолі з чернігівським полковником Іваном Дзинковським (майже 1000 козаків із сім'ями) в недобудованій фортеці Білгородської лінії — Острогозьку. Після чугуївської невдачі поселенців відправили за три сотні кілометрів від кордону з Річчю Посполитою, хоча цю переселенську хвилю зумовила вагома причина. Поразка під Берестечком і рух козацької людної ватаги (до 200 осіб) отримували дозвіл оселятися по прикордонних фортецях, а щодо більших діяв проєкт переселення на Волгу і далі за неї.

По суті, з 1652 р. можна спостерігати досить потужний переселенський потік, що, можливо, потребує уточнень в деталях. Переселення пов'язувалося з умовами несприятливого для Української держави Білоцерківського миру та вирізанням жовнірами на Чернігівщині сіл Липове і Рябухи (у березні 1652 р.) — саме з цієї частини Сіверщини були острогозькі козаки (Батурицька, Борзенська, Чернігівська, Конопотська сотні). Чернігівське воєводство віддавалося під контроль Речі Посполитої, тож учасники подій 1648 р., що нищили шляхту, прагнули повтікати задля безпеки за кордон, боячись повернення річпосполитських адміністрацій. Майже так само через три роки на Барлицькому городищі виникло місто Суми. З перших чолобитних до московського уряду видно, що переселенці прийшли з містечка Ставище Білоцерківського полку під час Великого посту 1655 р., власне, після битви під Охматовом і дрижипільських подій у січні. Тобто окремі хвилі переселень пов'язувалися з політичними та воєнними діями. І хоча основний переселенський потік рухався з ближчих територій Полтавщини та Сіверщини, політичні катаклізми, насамперед тривала війна у Правобережній Україні і вторгнення турецького війська в 1672—1674 рр., призвели до істотних міграцій.

¹⁸ Детальніше про проблематику чугуївського оселення див.: Папков А. *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в.* Белгород, 2004. С. 234—242.

Описуючи міграції другої половини XVII ст., можна спостерігати низку особливостей у заснуваннях чи відтвореннях населених пунктів. Сезонні промисли та колонізаційний рух з прикордонних козацьких земель набули характерності уже на початку століття. Звичайно, основним катализатором для них слугувала велика війна на прикордонні, що почалася 1648 р. На старих городищах чи поблизу них виникли Харків (1654), Зміїв та Суми (1655), у покинуті чи запустілі укріплення прикордонної зони оселялися українські переселенці — в Острогозьк (1652), Царборисів (1654), Охтирку (1655), Лебедин, або Возний городок (1658), Валки (Можеський острог з перенесенням в інше місце, 1665) тощо. Значно більшого розмаху процес набув упродовж другої половини 1660-х — початку 1670-х років. Унаслідок оселення по середній течії Сіверського Дінця за колонізаційними ініціативами балаклійського осадчого, а потім і полковника Якова Чернігівця виникли Балаклія, Андріїві лози (Андріївка), Савинці, Ізюм.

Загалом колонізація відбувалася дуже неоднорідно. Так, охтирські козаки 1658 р. осіли на Богодуховій гаті, заснувавши поселення Богодухів, а мешканець прикордонного міста Нижегородська, український козак Мартин Старочудний 1674 р. закликав переселенців на річку Вовчу, де було засновано м. Вовчанськ. Ще 1666 р. «черкашенин» (українець) з міста по Білгородській лінії Василь Бакаринський, отримавши дозвіл на побудову фортеці, закликав українських поселенців на місцевість Дворічна на Осколі, де й виникло однойменне і досить велике поселення, а вже 1675 р., певно, мешканець Дворічної Роман Трохимов одержав від білгородського воєводи (який опікувався новими поселеннями) листа з дозволом закликати жителів з «малоросійських міст» і селити їх біля Осинового перелазу на Осколі. Однак Трохимов в обхід цього дозволу почав будувати поселення північніше, біля гирла річки Куп'янка (Куп'янськ). Фактично ж упродовж 1650—1670-х років виникли основні населені пункти Слобідської України, опановані «колонізаторами» із «заходу».

Виникає питання: як ставились українські гетьмани до такого переселенського руху? Тут неважко спостерегти низку нюансів. Так, слобідська політика Богдана Хмельницького пов'язувалася зі скандалами 1650 р. щодо пасік полтавських і миргородських мешканців по річці Мерла, що їх намагалися знести московські чиновники, і загрозою походу гетьманського війська спільно з кримським ханом на Москву. Надалі риторика Б. Хмельницького змінилася до прямого засудження переселенського руху, спроб йому протидіяти і навіть знищити прикордонні міста силоміць¹⁹. У цьому разі заснування слобід, як це не парадоксально, український гетьман сприймав аналогічно тому, як еліта Речі Посполитої сприймала заворушення на прикордонні і постанови держави українців. Після берестецької катастрофи на переговорах 1652 р. дійсно йшлося про дозволи переселення, оскільки Хмельницький та його оточення хотіли втягнути Московську державу у війну з Річчю Посполитою. Однак пізніші події, навпаки, змусили гетьманську

¹⁹ Юркевич В. *Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини...* С. 18—20. Автор прямо-лінійно називає свій підрозділ «Політика українського уряду супроти еміграції».

адміністрацію докладати низку зусиль для обмеження колонізаційного руху. У найвідомішому щодо цього листі гетьмана до путивальського воєводи Олексія Зюзіна від 26 серпня 1654 р. йдеться про те, що чимало злочинців та свавільників, заколотників тікають до земель «єго царского величества», і що тих свавільників пропускати не слід, а із Тору (місце соляних варниць і зібрання вольниці) слід такий люд прогнати. Однак всі такі звернення виявлялися марними²⁰. Фактично на початку масової колонізації Слобідської України було закладено конфлікт з гетьманською владою.

У цьому питанні гетьман І. Виговський продовжив політику Б. Хмельницького. Після придушення заколоту під проводом Мартина Пушкаря очільники антигетьманського виступу повтікали на слободи, тобто на терени, добре знані мешканцям Полтавського та Миргородського полків від часу чугувського оселення. Гетьман прохав у царського уряду видати свавільників, але даремно. Незважаючи на офіційні розпорядження, воєводи прикордонних міст не арештовували заколотників. Це змусило Івана Виговського з військом вирушити до прикордонного Гадяча (де з посланцями Речі Посполитої було укладено відомі угоди), аби придушити залишки повстанців у прикордонних містах. Воєнні події осені 1658 р. вилилися у жорстке протистояння і, зрештою, — у Конотопську битву.

Виникнення слобідських полків. Своєрідним переломним етапом у житті українських переселенців стала військова реформа 1658 р. на півдні Московської держави, що призвела до утворення помісної армії — Білгородського полку²¹. «Полк» формувався на помісній основі, тобто службу несли користувачі «помість» (земельних наділів), у разі потреби служилий мобілізувався, а «мирний час» проводив у «помісті». За такою самою схемою, але з опертям на норми полкового устрою, що вже діяв у Гетьманаті, у 1658—1659 рр. було створено козацькі полки в найбільших на той час українських містах Білгородського розряду: Сумах і Охтирці²². Паралельно існували військові підрозділи українців («черкас полкової служби»), підзвітні лише білгородському чи місцевому воєводі. Ці воєнізовані підрозділи поза несенням прикордонної служби брали участь у походах на Лівобережжя.

Під час українсько-російської війни і подальших подій 1659 р. з ініціати-ви уряду до Білгородського полку поприписували й інші українські полки. До

²⁰ Докладніше див.: Грушевський М.С. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 953—954. Докори Хмельницького абсолютно резонні з огляду на те, що головний отаман, який збирав ватаги з різних прикордонних міст і «промишляв» на Сіверському Дінці та Торі в 1642—1648 рр. (території майбутньої Слобідської України), Семен Забузький під Пилявцями перейшов від козаків на бік Речі Посполитої, і йому 28 липня 1649 р., напередодні Зборівської баталії, король Ян-Казимир надав гетьманські клейноди (Там само. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 2. С. 36—38; Ч. 3. С. 195—196).

²¹ Загоровский В.П. *Изюмская черта...* С. 31.

²² Данилевич В.Е. *Время образования слободских черкасских полков. Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею профессорской деятельности в Московском университете.* Москва, 1909. С. 638.

створених раніше Острогозького, Сумського, Охтирського полків додалися Колонтаївський, Зміївський та Харківський. Відомості про ці українські помісні підрозділи містяться в перепису 1660 р. Локалізація їх обмежується часто полковим містом, інколи з околицями. Водночас існували міста (Салтів, Печеніги, Вільшана поблизу Харкова²³, Путивль, Кам'яне, Недригайлів, Вільшана поблизу Сум²⁴), у яких «черкаси полкової служби» були незалежними від полковників «черкаських» полків. І, головне, якогось переліку конкретних функцій полкової адміністрації в документах не міститься. До полку то приписували, то забирали «черкас полкової служби» найближчих міст для зручності мобілізації (1659 р. до Сумського полку належали лебединські, колонтаївські, городнянські, олешинські «черкаси»²⁵). Задля посилення боєздатності до полкових центрів у 1660-х роках приписують українців навколишніх міст із власною старшиною.

Кількість полків не залишалася незмінною. Вже під час розподілу жалування 1663 р. замість шістьох «черкаських» полків Білгородського полку, відомих на 1660 р., згадано лише два²⁶. Стабілізувалася служба козаків: вони беруть участь в охороні «кордону», несенні варті, в походах князя Ромодановського на терени Лівобережного Гетьманату. Слобідське козацтво також відправляє служилих на Запорожжя і в лівобережні міста, залучається до походів у складі російських підрозділів проти татар. Характерно, що, здійснюючи реформування прикордонного російського війська наприкінці 50-х — у 60-х роках XVII ст., Москва одночасно впливала на організаційні засади слобідських полків.

У 60—70-х роках XVII ст. кількість і межі останніх не були сталими. На 1660 р. таких полків зафіксовано шість: Сумський, Охтирський, Колонтаївський, Харківський, Зміївський, Острогозький²⁷. На окрему згадку заслуговує існування впродовж 1669—1677 рр. Балаклійського слобідського полку²⁸. З цим полком та інтенсивною діяльністю його єдиного полковника Якова Чернігівця пов'язують заселення українцями територій по середній течії Сіверського Дінця й заснування таких міст, як Андрієві лози, Савинці, Бишкін, Ізюм. Однак 1677 р. через суперечки та збройні сутички балаклійських козаків з царборисівськими московськими служилими цей полк вирішили розформувати. 1681 р., з побудовою Ізюмської укріпленої лінії, з колишніх слобід Балаклійського полку, приєднаних тоді до Харківського, почалося виокремлення Ізюмського полку, розмежованого з Харківським 1699 р. Попри це, включно до 1711 р. Харківським та Ізюмським

²³ Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. Київ, 1928. Кн. 20. С. 137.

²⁴ Сторожев В.Н. К вопросу о колонизации Левобережной Украины. *Киевская старина*. 1890. № 6. С. 547—549.

²⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. XXIX. Спр. 3. Арк. 3.

²⁶ Веселовский С.Б. *Сметы военных сил Московского государства 1661—1663 гг.* Москва, 1911. С. 7.

²⁷ Юркевич В. Харківський перепис р. 1660... С. 137.

²⁸ Докладніше див.: Маслійчук В.А. *Балаклійський полк*. Харків, 2005.

полками управляла династія Донців-Шидловських, і зв'язки між ними були дуже міцними. Загалом від початку XVIII ст. відомо п'ять слобідських полків, що продовжили своє існування до кінця 1764 р. В умовах прикордонної російської помісної системи такі зміни в кількості слобідських полків можна пояснити неусталеністю і нерегулярністю козацької служби.

Управління слобідськими полками. Дозвіл царського уряду українцям жити за своїми звичаями передбачав козацьке управління з розподілом посад і своєрідним доступом до влади. Посади в полку поділялися на основні і допоміжні. Основними в слобідських полках були уряди полковника, наказного полковника і сотника (на початку їх заснування ще й отаманів). Якщо стосовно обіймання посад полковника і сотника є згадки про їх виборність, зрідка про призначення, то посада наказного полковника (як тимчасова) була суто призначуваною «за наказом» або самого полковника, або (за його відсутності) білгородського воеводи, а з 1706 р. — бригадира слобідських полків. Перші документальні фіксації посади наказного полковника як на час відсутності очільника полку чи як керівника певної частини «черкас полкової служби» через велику територію відомі в Сумському полку з 1660 р., в Острогозькому — з 1666 р., Харківському — з 1670 р., Охтирському — лише з 90-х років XVII ст. (хоча імовірно, що ця посада була тут і раніше). Ізюмський полк, поступово виокремлюючись із Харківського, попервах управлявся саме наказними полковниками, а з 1706 р. полковник Федір Шидловський «награжден генеральским чином стал жить в Харькове, а в Изюм, в те годы присланы от него генерала наказные полковники». Така практика зберігалася до 20-х років XVIII ст. Обирали лише полковників і сотників, проте сотник був підзвітний у всіх справах полковнику, а окремі питання (такі, як розгляд кримінальних справ, розподіл маєтностей) належали лише до компетенції останнього.

Разом з удосконаленням управлінської системи, а то і з часу переселення (як в Острогозькому полку) запроваджувалися допоміжні посади, призначення на які і контроль над якими здійснювали полковники. Характерно, що імперська адміністрація особливого зацікавлення цими урядами не виявляла. До допоміжних належали уряди обозного («каковой чин в том полку был по полковнику первои», як зазначено про цю посаду в одному з документів 80-х років XVIII ст., він відповідав за спорядження, забезпечення і водночас головував на полковницьких елекціях), судді (здійснював судочинство у цивільних (майнових, земельних) справах, завірення купчих тощо), осавулів (відповідали за бойовий стан війська, очолювали розвідувальні загони), хорунжих (зберігали прапор, виступали посланцями з особливих доручень), городових отаманів (несли відповідальність за стан укріплень, будівель тощо). До цієї категорії належали також посади писарів, митних голів, литаврщиків, «знаменщиків», «обозного осавула», отамана та ін.

Якщо окремі допоміжні посади вводилися в деяких полках від самого їх створення (так, в Острогозькому 1652 р. значилися обозний, суддя, писар, хорунжі, осавули, у Харківському полку 1660 р. — суддя, осавул, отаман, писар, сотенні

хорунжі), то в Сумському полку на 1659 р. структуризація управління була більш спрощеною: крім полковника і сотників, у ньому зазначені писар, отамани і хорунжі, а в Охтирському полку 1667 р. — лише полковник і сотники. Поступово управлінські структури різних полків набували більшої уніфікації, однак навіть у переписах 20-х років XVIII ст. зафіксовано певні відмінності між ними.

За практики призначення на допоміжні полкові посади і підзвітності сотників значний вплив на формування старшинського прошарку мав полковник, як найвища посадова особа в слобідському полку. Наділений авторитарними повноваженнями, він «відав» майже всіма сферами життя «черкас полкової служби». Крім військових функцій (командування козаками під час походів, висилання сторож, набір до війська, слідкування за фортифікаціями), до полковницької компетенції входило судочинство — винесення судового вироку (аж до страти), за винятком шпигунських та загальнодержавних справ, розгляд майнових і кримінальних правопорушень, а звідси і право на майно злочинців і тих, хто пішов з «государевой служби» (власне, втік зі слобід).

Полковник здійснював контроль за межуванням, користувався правом роздавати вільні землі з ґрунтів довкола полкових і сотенних міст, наглядав за «займанщиною», виступав посередником під час земельних операцій, роздавав землі злочинців і свавільників, надавав дозвіл гатити греблю чи будувати млин. У 80-х роках XVII ст. до полковницьких функцій додалася фінансова — збір мита, податків, провіанту, в голодні роки отримання хліба з царських житниць та його розподіл. Усе це сприяло не лише розширенню влади, а й збагаченню полковника, який за час свого урядування ставав найзаможнішою людиною в полку. Усунення непокірних старшин та демонстративна лояльність до вищих владних інституцій відкривали полковнику шлях до доволі свавільних вчинків. Зокрема, він міг дозволити собі відібрати майно в козаків (особливо це стосується охтирського полковника Івана Перехреста). Родини полковників, що найдовше урядували у другій половині XVII ст. (Донець-Захаржевські в Харківському та Ізюмському, Перехрести в Охтирському, Кондратьєви в Сумському полках), на початку XVIII ст. володіли величезними земельними угіддями, на яких інтенсивно осаджували нові слободи і села.

Слобідські полковники діяли незалежно один від одного, лише з 1706 р. над ними було запроваджено посаду бригадира. По суті, слобідський полковник перетворювався на всевладного зверхника і подібно до того, як гетьмани впливали на формування старшинського прошарку в Гетьманаті, регулював цей процес у своєму полку. Оглядаючись на них, окремі полковники на Лівобережжі і собі намагались уникнути юрисдикції гетьмана і стати такими самими повноважними господарями у полку, як і їхні колеги на Слобожанщині. Найбільш показовою щодо цього видається спроба полковника П. Рославця відокремити у 1676 р. Стародубський полк від Гетьманату з наголошенням на намірі управляти цією територіально-адміністративною одиницею, безпосередньо листуючись з царським урядом, — так само, як слобідські полковники. Проте назагал пере-

більшувати владні повноваження полковника не варто — багато кроків навіть у господарській сфері він мусив узгоджувати з вищими інстанціями. Наприклад, у 80–90-х роках XVII ст. харківським полковникам Григорію і Федору Донцям заборонялося займатися вирубуванням лісу і смольчужною справою.

Уже на етапі створення (з ініціативи царського уряду) слобідських полків, а особливо в 60–70-х роках XVII ст. під владу полковника перейшли раніше сформовані підрозділи «черкас полкової служби». Так, 1666 р. в Острогозькому полку згадуються «черкаси» сіл Яндовище і Перлівка (біля Воронежа), у 1670 р. — «черкаси» міст Білгородської лінії і запілля (Лівен, Черкаська, Усерда, Корочі, Землянська) зі своїми сотниками й отаманами. До Харківського полку 1667 р. приписано козаків, перереєстрованих з міщан м. Печеніги. Ще у 1659 р. до Сумського полку віднесено «черкас» м. Лебедин зі своєю старшиною. Часто ці приєднані сотні мали власну осадчу старшину (взяти хоча б отамана м. Землянськ 1670 р. Осипа Дашкеєва, який був і осадчим, або ж осадчого Валок 1669 р. Григорія Rogozenka, який упродовж кількох десятиліть був валківським сотником). Полковник важко досягав порозуміння з такою старшиною. Вони або не зважали, або ставились абсолютно пасивно до полковницьких дій. Так, 1668 р., коли харківський полковник Іван Сірко підняв повстання проти воевод, частина старшин (печенізький сотник Григорій Стешенко, зміївський сотник Таранко) його підтримала, частина ж залишилася вірною уряду, обравши нового полковника, частина старшини м. Печеніги поводитися цілком пасивно. А 1670 р. зібрані на малу раду сотники Острогозького полку також цілком пасивно поставилися до підтримки полковником І. Дзинковським Разінського загону.

Зі стабілізацією і розширенням управлінських функцій полковник мав підтверджувати сотенні вибори наданням листа на сотництво, а тим самим контролювати їх. У деяких випадках, особливо з утворенням нових міст, полковник сам призначав сотника і навіть усував з сотенних посад, як це сталося в 90-х роках XVII ст. з валківським сотником, колишнім осадчим Григорієм Rogozenkom. У суперечках за владу полковник брав гору. Поступове розширення повноважень полковника на «черкас городской служби» і частково на російських поселенців, збільшення контролю над сотницькими й допоміжними посадами в полку призводило до того, що основними чинниками для призначення на них старшин ставали не особисті заслуги чи здібності, а родинні зв'язки або ж приятельські стосунки. Це знову ж дістає підтвердження у звичаї «черкаської обикності», стає своєрідним правилом заміщення старшинських посад. Отже, структуризація управління, чисельне зростання старшинського прошарку відбуваються поруч з широкою полковницькою владою, безпосереднім впливом полковника на формування старшинського корпусу слобідського полку.

Військово-політична історія слобідських полків другої половини XVII ст.

Політичні уподобання слобідської старшини виявлялися дещо інакше, ніж у їхніх колег в Гетьманаті. Гетьманська старшина, за існування державних установ, підпорядкування гетьманській владі практично всього населення, домагалась насампе-

ред збереження своїх законних прав і привілеїв. Слобідські ж урядники, залучені в російську помісну систему, боролися не лише за збереження, а й розширення власних повноважень. Козацька адміністрація слобідських полків, підпорядковуючись білгородському воєводі, зіткнулася з воєводською місцевою адміністрацією. Політичні події в слобідських полках відбувалися у щільному взаємозв'язку з подіями в Гетьманаті, особливо наприкінці 50-х і протягом 60-х років XVII ст., коли повноваження старшини не були чітко визначені, тож, беручи за взірць полкову організацію Гетьманату, новоутворена слобідська старшина домагалася таких самих прав і в слобідському управлінні. З низки причин слобідсько-українській старшині вдалося досягти більших успіхів.

Непослух «черкас» воєводам, сварки, суперечки, а найчастіше ігнорування російської адміністрації — характерні ознаки існування як українських залог півдня Російської держави, так і осадників українських слобід на південь від Білгородської лінії (на «полі») у 50-х роках XVII ст. Маючи свої управлінські структури, за «звичаєм» українці підпорядковувалися насамперед їм, а воєводська адміністрація сприймалася ними як щось зайве. Старшина українських громад вбачала у воєводських структурах обмеження власних прав (як і прав усього українського загалу), порушення звичаю, а з поділом на «черкас полкової» та «городової» служби, коли полковими управляв полковник, а «городовими» з росіянами воєвода, — то й конкурентів, зокрема у «віданні» судочинством.

Найяскравішим виявом негараздів управлінської системи в слобідських полках стало повстання українців 1668 р., пов'язане з виступом Івана Брюховецького на Лівобережжі. З гетьманом напередодні виступу листувався керівник повстанців на Слобожанщині, харківський полковник Іван Сірко, а з гетьманської канцелярії йшли листи в слободи із закликом до бунту. Івана Сірка підтримали мешканці і старшина міст Цареборисова, Змієва, Мерефи, Валок — воєвод у цих містах повбивали, укріплення поруйнували. Однак мешканці Харкова повстання не підтримали, прибічників повсталого полковника в місті розстріляли, а замість нього на полковництво обрали Федора Ріпку. Повстанці кілька разів підступали до міста, сподіваючись на перехід харківчан на свій бік, але харківські козаки навіть «промишляли» їх. Після низки поразок Сірко відійшов до Чигирин, до гетьмана Петра Дорошенка²⁹. Однак прибічники цього гетьмана ще залишалися, і в Харкові — у ніч на 16 жовтня 1668 р. «немногие черкасы» вбили вірного урядові полковника Федора Ріпку, а сотника Костянтина Федорова покололи рогатиною. Серед повстанців згадується харківський осадний і сотник Іван Кривошлик. Події в слобідських полках 1660-х років змусили уряд замислитися над тим, щоб захопити старшину і козаків, надавши їм пільги безмитного винокуріння.

Водночас ці події демонструють своєрідне роздвоєння в середовищі слобідсько-українських старшин, особливо найближчих до Лівобережної України

²⁹ Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *ALTERA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні*. Харків, 2004. С. 48—55.

Охтирського і Сумського полків. З одного боку, відчувалося негативне ставлення до слобідських полків українських гетьманів, які заохочували татарські набіги. Так, Юрій Хмельницький санкціонував каральні походи полтавського полковника Федора Жученка та Петра Дорошенка на слобідські міста у 1660—1661 рр.³⁰ Пільги російського уряду (серед яких — номінальне управління полковника у внутрішніх справах) мали вдовольнити амбітність старшини. З іншого — значну роль відігравали протистояння воеводам, етнічна та соціальна близькість зі старшинами Гетьманату. Тож виходило, що слобідські старшини і козаки начебто і підтримують гетьманців під час подій 60-х років XVII ст., але водночас залишаються вірними імперському уряду.

Спроби українських гетьманів, особливо Івана Самойловича, підвести слобідські полки під свій «регімент»³¹ успіху не мали передусім тому, що слобідська старшина не бажала мати зверхника в особі утримувача булави. Слобідським старшинам без відповідної на те санкції заборонялося втручатись у будь-які справи в Гетьманаті. Безсумнівно, що старшина слобідських полків перебувала під значним впливом подій на Подніпров'ї, намагаючись водночас, не без провокування з боку російського уряду, дещо дистанціюватись від лівобережців, щоб отримати більше привілеїв — як політичних, так і економічних.

Воєнні виправи козаків слобідських полків другої половини XVII ст. також досить своєрідні. Насамперед у цих походах використовували козацтво західних полків — Охтирського та Сумського. Так, 1678 р. під час облоги турецьким військом Чигирини ці два полки брали участь у захисті гетьманської столиці, при цьому полковника Охтирського полку Миколу Матвійовича було смертельно поранено. Одразу після складних Чигиринських походів, у 1679—1683 рр. слобідські козаки були задіяні в будівництві системи укріплень і фортець так званої Ізюмської лінії, що пролягла на півдні, включно з територією майбутнього полкового міста Ізюм. Будівництво укріплень супроводжувалося відбиттям постійних татарських нападів. 1687 р. слобідські міста стали місцем квартирування російських військ, залучених до чергового проекту загарбання Криму, а слобідські полки несли прикордонну службу. Сумський і Охтирський полки вчергове взяли участь у Кримських походах 1687—1688 рр. і зазнали істотних втрат у боях на Чорній Долині, а «черкас» Харківського полку взагалі було визнано не здатними до полкової служби. Наприкінці 80-х — початку 90-х років XVII ст. слобідські козаки пильнують Ізюмську лінію та новозбудовані фортеці на Самарі. Нарешті, 1695 р. слобідські полки залучили до походів на Кизикермен та Азов, поклавши на них обтяжливі зобов'язання щодо забезпечення російського війська. Тобто слобідське козацтво царський уряд використовував як своєрідний резерв у

³⁰ *Акты Московского государства*. Т. 3: 1660—1664 гг. Санкт-Петербург, 1901. С. 254, 259, 304, 306, 312.

³¹ Багалея Д.И. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства*. Москва, 1887. С. 406.

своїй «східній політиці» наступу на стратегічних ворогів — Кримський ханат і Османську імперію.

Як і російські вояки підрозділів помісної армії Білгородського полку, слобідські козаки та їх старшини воювали вкрай неохоче. Це пов'язувалося не лише з прив'язаністю до домівки, а певно, й з тим, що більшість полкових служб були зорієнтовані на Гетьманат або зведення укріплень. Уже в 60-х роках XVII ст. слобідські старшини з козаками, «побрав знамена», дезертирували в Лівобережну Україну або висилали замість себе в похід «ребят малых» та пастушків. Пізніше, 1692 р., полковникам слобідських полків суворо наказувалося, щоб замість козаків не посилали на служби найманців і «худих людей», «робят»³². У 90-х роках XVII ст. слобожан використовували як допоміжну військову силу (постачання армії, будівництво укріплень). Декларуючи свою вірність царському уряду, слобідська старшина, однак, вкрай неохоче вирушала у походи за цей уряд, що також є однією з характерних ознак її політичного світосприйняття.

У слобідських полках точилася політична боротьба — старшина домагалася більшої незалежності від місцевих російських управлінців, розширення своїх повноважень щодо всіх верств населення в містах, де проживали козаки. Ця боротьба не набрала крайніх форм, але були й винятки. Одним із таких винятків, напевно, і була підтримка острогозьким полковником Іваном Дзинковським і частиною старшини загону разінців, коли козацтво Острогозького полку, внаслідок його геополітичного розташування, виявилось втягнутим у події, що відбувалися на Дону в 70—80-х роках XVII ст.³³ Тоді острогозький полковник дав прихисток загону козаків з Дону, які підтримували Степана Разіна, і сприяв поваленню воєводської влади в полковому центрі, але потім його було заарештовано місцевими старшинами та російськими служилими і за вироком страчено.

Участь полковника в цих подіях неоднозначна. Іван Дзинковський дійсно звелів впустити до міста загін разінців, наказав козакам «с ними не битца», виходив до них на «круг» і давав їм їжу й питво. Водночас активної участі у повстанні він не брав, щоправда, кількох російських служилих з інших міст посадив на ланцюг, щоб про події не стало одразу відомо. Разінцям він дозволяв робити «так, як на Дону», до їхнього війська йти не силував, а закликав охочих, дав разінцям литаври і прапор, але сам до сусіднього міста Ольшанська, аби скинути й там воєводу, не ходив, хоча з награбованого йому виділили пай. Невизначеність його позицій і неспланованість дій підтверджує й те, що міські мешканці і козаки, швидко оговтавшись, заарештували і його, і старшин, і «воровских козаков». Найкраще позицію І. Дзинковського характеризує відповідь сотникам, мобілі-

³² Дядиченко В. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст.* Київ, 1959. С. 417.

³³ Про ці події та участь у них острогощан див.: Глаголев В.П. Движение на Дону и на юге России весной 1682 г. *Ученые записки Моск. гос. заоч. пед. ин-та.* Москва, 1958. Т. 1. С. 113—196; Черепнин Л. Классовая борьба 1682 г. на юге Московского государства. *Исторические записки.* 1938. Т. 4. С. 41—75; Новосельский А. Из истории донской торговли в XVII в. *Исторические записки.* 1948. Т. 26. С. 199—216.

зованим до Острогозька, які заявили, що не хочуть підтримувати разінців. Полковник відповів, що сотники як хочуть, так хай і роблять, а він так чинить, бо йдуть до Острогозька з Дону «воровские козаки», «многие люди». Поведінка Дзинковського стає зрозумілішою, враховуючи межу його владної відповідальності: він не втручається до суду над «чужим» йому воєводою, «де воля не ево», і наказує козакам лише не чіпати (а не підтримувати) «воровских казаков». Не приховуючи загалом свого ставлення до російської адміністрації, він, утім, утримується від рішучих кроків щодо її усунення.

Вчинок Дзинковського — крайній випадок розв'язання старшинсько-воєводських суперечностей. Дії старшин 1670—1680-х років, спрямовані на розширення своєї влади, здебільшого були значно лояльнішими. Йшлося переважно про ігнорування розпоряджень воєводи і встановлення власного судочинства над усім населенням, подання чолобитних з проханнями щодо збільшення своїх владних повноважень, внесення міщан і росіян до козацьких реєстрів. Це інколи призводило до прикрих непорозумінь. Зі свого боку і воєводи були зацікавлені в розширенні своєї влади, збільшенні кількості підлеглих, підпорядкуванні полкових структур воєводським адміністраціям. У слобідських полках зіткнулися дві системи, різні за світосприйняттям, тому звичаєві конфлікти, конфлікти за владу були неминучі. Особливо багато таких прикладів у Острогозькому полку — у містах, де «черкаси полкової служби» становили меншість. Тут протистояння козацької адміністрації воєводському управлінню щільно пов'язане з діяльністю полковника «з іноземців» Івана Саса, всіляко підтримуваного старшиною³⁴.

Найдокладніше боротьбу за владу відображено в документах та чолобитних від козаків слобідських полків за 80–90-ті роки XVII ст. Якщо до цього в численних проханнях до царського уряду йшлося переважно про обмеження воєводського свавілля або скасування цієї управлінської ланки в новозбудованих і заселених українськими переселенцями нових містах, розширення судових повноважень полкової влади³⁵, то вже у 1680-х роках започатковується процес підпорядкування усіх прошарків населення юрисдикції слобідських полкових адміністрацій. Цей процес насичений численними сварками і перипетіями, особливо щодо підпорядкування російського елемента, але поступово козацьке самоуправління розширювало свої повноваження.

Отже, слобідсько-українську старшину і козацтво другої половини XVII ст. не можна назвати політично бездіяльними. Однак не можна не помітити у них відсутності єдності поглядів, програми дій, чіткого формулювання вимог. Невизначеність політичних пріоритетів слобідських старшин пояснюється несформованістю козацької еліти, ослабким ідеологічним підґрунтям стосовно доведення легітимності власного панування.

³⁴ Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків...* С. 59.

³⁵ НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 151. Арк. 15, 16, 72, 89, 90; Спр. 152. Арк. 391, 392, 405 та ін.

До всього зазначеного вище додавався російський фактор. Так, пільговий режим прикордоння, за яким слобідському козацтву за його службу дозволялося жити за власним звичаєм, не платити мит і податків, мати свободу пересування, був закріплений численними «жалуваними» актами російського уряду. Час від часу ці вольності порушувалися, але їхня основа — «черкаська обикність» — видається досить-таки стабільною, водночас чимось чужорідним для південної російської прикордонної зони. Російська вотчинно-помісна система залишила вагомий слід в життєдіяльності слобідських козацьких формувань: вони утворюються одночасно з реформуванням російського війська на помісній основі, залежать від російського керівництва, козаки змушені часто їздити до Білгорода і Москви, контактувати з російськими чиновниками й простим служилим населенням, російське судочинство і «Соборное уложение» також набувають свого поширення на землях Слобожанщини, слобідські полковники наприкінці 90-х років XVII ст. отримують російські боярські чини тощо. І хоча російські порядки не надто позначилися на соціальній структурі чи управлінні слобідських полків, їхні впливи повсякчас змушують стверджувати про обмеженість слобідсько-українських автономій та відмінність слобідської полкової організації від сусідньої Гетьманщини.